

דרכי התורה לחינוך האדם על פי רב סעדיה גאון עיון בפרק ד' בספר דברים

במאמר מלומד שפרסמה רבקה רביב בגיליון האחרון של "שמעתין"¹ היא דנה בנאומו של משה רבנו בפרק ד' בספר דברים. במאמר מוצגות שתי גישות ביחס למקומו של הנאום בתוך הספר כולו. האחת היא גישתו של ד"ר יהודה קיל, ולפיה הנאום בפרק ד' הוא סיומו של הנאום הראשון בספר (פרקים א'-ד'). לדעתו, פרק זה הוא חלק מנאום כיבוש הארץ והתורה בחרה בו כדי לסיים את הנאום הראשון בספר, על מנת לבסס את הקשר שבין עולם ההיסטוריה לעולם המצוות. הכותבת מנתחת את הפרק ומוכיחה, כי "סדר העניינים המוצגים בנאום הוא **לסרוגין**"²: עניינים הקשורים למצוות לעומת עניינים הקשורים להיסטוריה של עם ישראל³. בהמשך המאמר הכותבת מציגה את גישתו ההפוכה של הרמב"ן, ולפיה הנאום בפרק ד' הוא הקדמה לנאום המצוות בפרקים ה'-כ"ז⁴. לבסוף היא מביאה שיטה שלישית, זו של הרב יואל בן-נון, שלפיה הנאום בפרק ד' הוא תמציתו העניינית והרעיונית של ספר דברים כולו⁵.

במאמר זה אני מבקש לנתח את פרק ד' בספר דברים ע"פ גישה שונה בדבר היחס הקיים בין המצוות לבין אזור מאורעות היסטוריים בכתובים, ולהוסיף לויסוד נוסף: שכר קיום המצוות ועונש העובר עליהן, וכל זאת לשיטתו של רב סעדיה גאון (882-942), "ראש המדברים בכל מקום"⁶. אין כוונתי להכריע בשאלת מקומו ומעמדו של פרק ד' בין כל פרקי ספר דברים, אלא לנתח את הפרק ע"פ העקרונות שאציג להלן בשם רס"ג. בהקדמתו לפירוש הקצר על התורה⁷ רס"ג עומד בהרחבה על שלוש הדרכים שבהן נותן התורה מבקש לחנך את בראיו וללמדם בינה ודעת. ואלה דבריו:

1. רבקה רביב, "נאומו של משה רבנו בפרק ד' בדברים", **שמעתין**, 121-122 (ניסן תשנ"ה), עמ' 20-26; 39.
2. ההדגשה במקור.
3. שם, עמ' 20-21. על המבנה לסרוגין של מצוות והיסטוריה רבקה כותבת בהמשך (עמ' 26), כי הוא מבסס את דעתו של ד"ר קיל בדבר מקומו של הפרק בסיומו של נאום הפתיחה.
4. שם, עמ' 22-24.
5. שם, עמ' 26, 39.
6. כך כינו את רס"ג ר' אברהם אבן עזרא (**מאזני לשון הקדש**, אופיבאך תקני"א, דף א ע"ב) והמדקדק הספרדי-איטלקי החשוב ר' שלמה אבן פרחון (**מחברת הערוך**), מהדורת זלמן בן גוטליב בן כוכב טוב, פרסבורג תר"ד [ד"צ ירושלים תשי"ל], בהקדמה עמ' 12, ובשרש פרי"ח: "רבינו סעדיה גאון זצ"ל, ראש המדברים ותחילת המפרשים, שביאר את המקרא כתקנה והעמידה על מתכונתה, ומחכמתו למדו כל המפרשים, והוא ידע לשון הקדש כתיקונו וגם לשון ישמעאל ולשונות אחרות". במקור נאמר תואר זה על רבי יהודה ברבי אלעאי (ראה: ברכות דף ס"ג, ע"ב; שבת דף ל"ג, ע"ב ומנחות דף ק"ג, ע"ב), והעובדה שרס"ג נתכנה בו יש בה כדי להעיד על מעמדו הנכבד והמרכזי בקרב חכמי ימי הביניים.
7. כידוע, רס"ג חיבר שני פירושים על התורה. האחד, "הקצר" [= "תפסירי"], הוא תרגום לערבית, שבו הגאון מבאר את הפסוקים באמצעות תרגומם, תוך שהוא משנה לשונות מוקשים ומתאימם לכללי הדקדוק, התחביר, ההגייה והתורה שבעל-פה. בפירוש השני, "הארוך", שאף הוא כתוב בלשון הערבית, רס"ג מסביר את תרגומו ודן בהרחבה בנושאים לשוניים, פילוסופיים, הלכתיים ופולמוסיים העולים אגב ביאור הכתובים.

י"לפי שרצה החכם [=ה'] בספר זה [=המקרא] לחנך את בני האדם ולהובילם אל משמעתו, ולפי ש[החינוך הזה הוא בשלוש דרכים, אשר (כל) אחת מהן חזקה מחברתה:

הראשונה, והיא החלשה שבהן, שייאמר למי שרוצים לחנכו: יעשה את זה ואל תעשה את זה, מבלי לגלות לו את התוצאה של מה שצווה עליו ושל מה שנאסר עליו. וזה, לפי שהוא [=החכם] יודע, שהוא [=האדם] מתקרב אל ציוויו במעשה הזה ומתרחק מאיסורו במעשה הזה.

השניה, [היא] שתתגלה לזה שמצווים עליו ושואסרים עליו, יחד עם הציווי והאיסור [=מצוות עשה ומצוות לא תעשה], התוצאה של מה שהוא בוחר לעשות, והוא שייאמר לו: 'אם תעשה כך תזכה לגמול הזה, ואל תעשה כך כדי שתיענש בכך'. וזו [=דרך חינוך זו] חזקה מן הראשונה, לפי שהוא [=האדם] מדמה לעצמו את האושר או את הייסורים שיהיו מנת חלקו על כל פעולה שיבחר.

השלישית, [היא] שיחד עם זאת שמודיעים לזה שמצווים עליו ואוסרים עליו את הגמול הטוב שיש בציות לו [=לה:], מספרים לו סיפור⁸ על אנשים שציינו את הציות הזה וגמל [=ה'] להם גמול טוב והיו מאושרים, ויחד עם זאת שמודיעים לו את העונש הכבד על אי-ציות לו, מספרים לו סיפור על אנשים שביצעו את העבירה הזו ונענשו ונתייסרו. הדרך הזו חזקה מהשתיים הראשונות, לפי שהבחינה והנסיין ייכנסו ללב השומע ויהיו אצלו במקום הראייה בעין.

[בגלל כל האמור לעיל] ראה [=החכם, דהיינו ה'] לתת את הספר הזה, שמטרתו להכשיר את העבדים, כשהוא כולל את שלוש הדרכים האלה, על מנת שיהיה בתכלית התיקון ובכלילת החכמה. לפיכך ציווה בו את עבדיו לנהוג בנקיון כפים ואסר עליהם לעבור עבירות, והבטיח להם [את השכר] שיבוא להם על עשיית מעשים טובים והזהיר אותם מפני המעשים הרעים, וסיפר להם על אנשים שקדמו להם, שעשו טוב בארץ והצליחו, ועל אנשים שהשחיתו דרכם בה ואבדו. [ועשה החכם כך] עד שלא נשאר יסוד מיסודות החינוך שלא כלל אותם בספרו.

דוגמה לשלוש הדרכים הללו בתורה, היא דבר הבורא יתרוםם לאהרן [=הכהן הגדול]: 'אל תיכנס פעמים רבות אל הקודש, כאומר: 'ואל יבא בכל עת אל הקדש' (ויקרא ט"ז, ב); אחר כך גילה לו את העונש על כך ואמר: 'כדי שלא תאבד', והוא אומר: 'ולא ימותי' (שם, שם), והזכיר לו מה שקרה לבניו כאשר עשו כך, באומר: 'אחרי מות שני בני אהרן' (שם, שם, א)⁹. דוגמא נוספת לכך [היא] מה שאמר שלמה, כאשר אסר על העצלות בענייני הדת והעולם הזה, באומר: 'אל תאהב שנה' (משלי כ', יג) וגו'; אחר כך ביאר, שהתוצאה מכך היא אובדן הדברים המשובחים, באומר: 'יתאות עצל תמיתנו' (שם, כ"א, כה)...¹⁰ וזה סיפור על מי שהתעצל מלטפל בשדהו עד שצמחו בה קוצים, יתרה מזאת, עד שנהרס גדרה, הוא אומר: 'על שדה איש עצל עברתי' (שם, כ"ד, ט) וגו'.

ע"פ הסדר [ואופן] העריכה ראוי היה יותר שיקדים את הציווי, אחר כך את העונש [ואחר כך את הסיפור. אולם לפי שהתורה לא ניתנה בראשית הזמן

8. במקור "יכיר בכיר", שעניינו מסירת מסורות היסטוריות.

9. השווה דרשת רבי אלעזר בן עזריה על הפסוק: "משלו משל למה הדבר דומה לחולה שנכנס אצל הרופא, אומר לו אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב. בא אחר ואמר לו אל תשתה צונן ואל תשכב בטחב שלא תמות כדרך שמת פלוני. וזה זירו יותר מכולם, לכך נאמר: 'אחרי מות שני בני אהרן ויאמר ה' אל משה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת'" (תורת כהנים, פרשת "אחרי מות", פרשתא א, אות ג).

10. החסר המקור. בהסתמך על הנאמר קודם יש להשלים: "ואחר כך סיפר סיפור על מי שנתעצל ואיבד בשל כך את ממונו".

[=בבריאת העולם], מכיון שהחכמה חייבה שנתנתה תהיה בזמן שבו הגיעו האנשים למספר השלם, אשר על הדומה לו יישארו, חייב הבורא יתברך ויתעלה להודיעם את עיקרי הסיפורים שקדמו להם, על מנת שיעשו כדוגמת המעשה של מי שקדם להם ששיבח [=ה'] אותו, ו[על מנת] שיתרחקו מהמעשה של מי שהיה לפניו שגינה אותו. ו[חייב הבורא] לסדר את זה עפ"י הסדר מראשית חידוש הדברים [=הבריאה] עד זמן הנתניה, ואחר כך ציווה ואסר, הבטיח והזהיר, בהסתמך על כך שהוא מדבר אל בעלי שכלים נכונים, שלמים מן הפגעים¹¹.

החינוך האלוקי לאדם כולל אם כן, אליבא דרס"ג, שלושה יסודות: **מצוות עשה**, שתכליתן לקרב את האדם לבורא, ו**מצוות לא תעשה**, שמטרתן למנוע מהאדם להתרחק ממנו; **גילוי השכר** הצפוי למקיים את המצוות ו**הבהרת העונש** הממתין לעוברי מצוותיו; **עידוד לקיום המצוות** ע"י אֶזְכוּרָם של בודדים ושל רבים שקיימו את ציווי ה' הזכו לגמול, וסיפור ועונשם של רשעים שעברו על ציווי ונענשו. רס"ג גם מטעים, שהתורה לא הקפידה מבחינת תוכנה ודרך מסירתה על הסדר שההגיון מחייב, דהיינו: מצוות ואיסורים, שכר ועונש, ודוגמאות היסטוריות, וזאת משום שהבורא ביקש ליתן את התורה רק במעמד הר סיני כאשר יהיו שישים ריבוא מישראל. לפיכך קדמו הסיפורים ההיסטוריים למצוות ולגילוי שכרן.

אולם מהדוגמאות שהוא מביא להוכחות דבריו למדנו שני דברים חשובים נוספים: גם כאשר התורה עוסקת במצווה מסוימת, וכל שלוש דרכי החינוך מצויות בסמיכות זו לזו, אין הכרח שיישמר הסדר ההגיוני הנזכר. לכן הזכירה התורה בויקרא ט"ז, א את הסיפור ההיסטורי ("אחרי מות שני בני אהרן") ורק בפסוק ב את הציווי ואת שכרו. זאת ועוד, מהדוגמה מספר משלי למדנו, ששלוש דרכי החינוך עשויות להימצא במרחק של פרקים אחדים זה מזה: הציווי על העצלות בפרק כ', העונש בפרק כ"א, והסיפור בפרק כ"ד.

משעמדנו על שיטתו זו של רס"ג, נוכל לעשות ניתוח לפרק ד' בספר דברים ולהראות, שבפרק זה מצויות כל שלוש דרכי החינוך שנוכרו לעיל. מכיוון שפרק זה אינו עוסק במצווה מסוימת, אלא בשמירת המצוות כולן ובהשרשת האמונה בה' ובאלוקותו, שהן יסוד התורה כולה, מצויות בו שלוש דרכי החינוך הני"ל בצורה אינטנסיבית ביותר. פירושו הארוך של הגאון לספר דברים אומנם לא שרד¹², אולם נראה לי שהניתוח שאנו מציעים להלן עולה בקנה אחד עם שיטתו בהקדמה לפירוש התורה.

א. "ועתה ישראל שמע אל החקים ואל המשפטים אשר אנכי מלמד אתכם לעשות" –

ציווי.

"למען תחיו ובאתם וירשתם את הארץ אשר ה' אלקי אבותיכם נתן לכם" – גילוי השכר על

שמירת החוקים והמשפטים.

11. **תרגום חמשה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיימי**, מהדורת פלי דירנבורג, פריס תרנ"ג, עמ' 1-3 [בתרגום עברי שלי]. שיטה זו כתב הגאון גם בהקדמתו לפירוש הארוך על ספר בראשית (משה צוקר, **פירושי רב סעדיה גאון לבראשית**, ניו יורק תשמ"ד, עמ' 171). יצוין, כי במקומות רבים בפירושו הגאון מסביר באריכות את תכליתם של סיפורי המקרא ואת הלקחים שניתן להפיק מהם, ראה למשל: פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 174-175; **ספר משלי עם תרגום ופירושו רס"ג**, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ו, עמ' טו.

12. עצם הקביעה שרס"ג חיבר פירוש ארוך לספר דברים שנויה במחלוקת חוקרים גדולה באשר להיקף פרשנותו של הגאון למקרא, ואין בכוונתי לעסוק בה במקום זה. דעתי, שאותה הבעתי בכמה מקומות, היא, שהגאון כתב פירוש קצר [=תרגום לערבית] וארוך על כל חמשת חומשי התורה: הפירוש הקצר שרד בשלימותו באלפי עותקים ברחבי העולם (רובם המכריע ממוצא תימני), ואילו מן הפירוש הארוך נשתמרה פחות ממחציתו בלבד.

- ב. "לא תספו על הדבר אשר אנכי מצוה אתכם" – ציווי.
- ג. "עיניכם הראות את אשר עשה ה' בבעל פעור כי כל האיש הלך אחרי בעל פעור השמידו ה' אלקיך מקרבך" – הזכרת מאורע היסטורי, עונשם של אלה שלא מילאו את ציווי ה' ותחת זאת דבקו בבעל פעור¹³, על מנת לזרוז את העם להימנע מגורלם של עובדי פעור.
- ד. "ואתם הדבקים בה' אלקיכם חיים כלכם היום" – הזכרת שכרם של הצדיקים, המוסיפים לחיות בזכות שדבקו בה' ולא בצלם.
- ה-ו. "ראה למדתי אתכם חקים ומשפטים כאשר צוני ה' אלקי... ושמרתם ועשיתם" – ציווי.
- "כי היא חכמתם ובינתכם לעיני העמים... ואמרו רק עם חכם ונבון הגוי הגדול הזה" – גילוי השכר והתועלת שבשמירת התורה, העתידה לגדל את ישראל ולרומם את מעמדם בעיני האומות.
- ז-ח. "כי מי גוי גדול אשר לו אלקים קרבים אליו כה' אלקינו בכל קראנו אליו. ומי גוי גדול אשר לו חקים ומשפטים צדיקים ככל התורה הזאת אשר אנכי נתן לפניכם היום" – המשך גילוי השכר, לפי שהתוצאה של קיום המצוות היא קיום "ערוץ הידברות" ישיר בין ישראל לבורא העולם, השומע את בקשות העם ומקיים אותן¹⁴.
- ט-י. "רק השמר לך ושמר נפשך מאד פן תשכח את הדברים אשר ראו עיניך... יום אשר עמדת לפני ה' אלקיך בחרב... ואתי צוה ה' בעת ההיא ללמד אתכם חקים ומשפטים לעשתכם אתם בארץ אשר אתם עברים שמה לרשתה" – ציווי לא לשכוח את מעמד הר סיני (שתיאורו מובא בפסוקים יא-יג) ואת החוקים והמשפטים שציווה ה' את משה ללמד את העם.
- יא-יט. "ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה... פן תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית... כל בהמה אשר בארץ... תבנית כל רמש באדמה... ופן תשא עיניך השמימה... והשתחוית להם ועבדתם אשר חלק ה' אלקיך אתם לכל העמים תחת כל השמים" – המשך הציווי, לא לעשות פסלים או צורות של בעלי חיים או של גרמי שמים.
- כ. "ואתכם לקח ה' ויוצא אתכם מכור הברזל ממצרים להיות לו לעם נחלה כיום הזה" – אזכור מאורע היסטורי "חיובי", דהיינו: ה' הוציא את ישראל ממצרים על מנת שיהיה לו עם נבחר, וכך – ברור לכל – צריך להיות גם בעתיד, אם ישראל ישמרו את המצוות.
- כא-כב. "וה' התאנף בי על דבריכם וישבע לבלתי עברי את הירדן... כי אנכי מת בארץ הזאת אינני עבר את הירדן ואתם עברים וירשתם את הארץ הטובה הזאת" – אזכור מאורע היסטורי "שלילי", דהיינו: ראו את העונש שה' העניש את משה בגין העם¹⁵, ולמדו את הלקח היאות.
- כג. "השמרו לכם פן תשכחו את ברית ה'... כל אשר צוה ה' אלקיך" – ציווי¹⁶.

13. את המילים "בעל פעור" רס"ג מתרגם: "פעור אלצנס", דהיינו: פעור הצלם.

14. ראה גם ראבי"ע: "יכי מי גוי גדולי שיש לו אלקים, שיהיה קרוב אליו, שיענהו תמיד בכל אשר יבקש ממנו בחכמה".

15. "על דבריכם" – תרגם רס"ג: "בסבבכם" [=בגללכם] (והשווה ראבי"ע: "אתה סבבתם שלא אכנס לארץ"). וראה תרגום יונתן בן עוזיאל: "ומן קדם ה' הוה רגז עלי על פתמיכון דאתרעמתון על מיא".

16. על הסיבה לחזרה על הציווי ראה פירוש ראבי"ע על אתר.

כד. "כי ה' אלקיך אש אכלה הוא אל קנא" – גילוי העונש הצפוי לישראל אם ישכחו את הברית ויעשו פסלים¹⁷.

כה-כח. "כי תוליד בנים ובני בנים ונושנתם בארץ והשחתם ועשיתם פסל... העידתי בכם היום את השמים ואת הארץ כי אבד תאבדון מהר מעל הארץ... והפיץ ה' אתכם בעמים... ועבדתם שם אלהים מעשה ידי אדם עץ ואבן... ולא ירחון" – הזכרת העונש באמצעות התיאור הקודר של הצפוי לישראל בגלות, לאחר שהארץ תקיא אותם והם יתפורו בכל קצוות הארץ, ואף שם ימשיכו לעבוד עבודה זרה.

כט-לא. "ובקשתם משם את ה' אלקיך ומצאת... בצר לך ומצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבת עד ה' אלקיך... כי אל רחום ה' אלקיך... ולא ישכח את ברית אבותיך אשר נשבע להם" – הבטחת שכר טוב, עידוד העם וזירוזו באשר לאפשרות להיגאל אם ישמרו את המצוות ויחזרו בתשובה מלאה.

לב-לח. "כי שאל נא לימים ראשונים אשר היו לפניך... השמע עם קול אלקים מדבר מתוך האש... או הנסה אלקים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי... אתה הראית לדעת כי ה' הוא האלקים... מן השמים השמיעך את קלו ליסרך... ותחת כי אהב את אבותיך ויבחר בזרעו אחריו... להוריש גוים גדלים ועצמים ממך מפניך להביאך לתת לך את ארצם נחלה כיום הזה" – אָזְכוּר ההיסטוריה "החיובית" של העם, במטרה לעודדו לקיים מצוות.

אמנם עפ"י הדגם שרס"ג קבע בהקדמתו לפירוש התורה שצוטטה לעיל, הסיפורים על אנשים ששמעו בקול ה' או שהפרו את דברו לקוחים בדרך כלל מאומות אחרות, דוגמת אנשי סדום ועמורה (הגם שרס"ג מזכיר את בני אהרן שסרחו). אך במקרה שלנו, מעמדם הרם של בני ישראל בעת שה' בחר בהם, והעובדה שה' רומם אותם מעל כל העמים, הוריש מפניהם גויים גדולים ונתן להם את ארצם, יש בהם כדי לזרז לקיום המצוות, ולפיכך אזכור הפרטים ההיסטוריים האלה עולה בקנה אחד עם הדרך החינוכית שאותה קבע.

לט-מ. "וידעת היום והשבת אל לבבך כי ה' הוא האלקים... ושמרת את חקיו ואת מצותיו אשר אנכי מצוך היום" – ציווי.

"אשר ייטב לך ולבניך אחריו ולמען תאריך ימים על האדמה אשר ה' אלקיך נתן לך כל הימים" – שכר על שמירת החוקים והמצוות.

סיכום: לשיטת רס"ג המקרא כולל שלוש דרכים, שבאמצעותן הבורא מבקש לחנך את האדם ולהביאו לבחירה בדרך הישר: מצוות עשה ולא תעשה; שכר המצוות ועונשן וסיפורים היסטוריים על אנשים שצייתו וזכו לגמול או המרו את פי ה' ונענשו. בשל תוכנו של פרק ד' בספר דברים ומרכזיותו בספר כולו מצויות בו שלוש הדרכים הללו במידה רבה ביותר והן שזורות בו לכל אורכו.

17. רס"ג מתרגם: "לאן עקאב אללה רבך נאר אכלה" – [=כי עונש ה' אלקיך (הוא) אש אוכלת]. את הוספת המילה "עונש" בתרגומו רס"ג מבאר כאשר הוא מונה את המקרים שבהם הפרשן חייב לסטות מדרך הפשט. אחד המקרים הללו הוא כאשר פשט הכתוב סותר את מה שאנו משיגים בשכלנו, והדוגמה שהגאון מביא לכך היא הפסוק: "כי ה' אלקיך אש אכלה הוא". הדעת נותנת, שאין לפרש פסוק זה כפשוטו, שהרי אנו מבינים בשכלנו, כי ה' איננו דומה לדבר הנברא בעולם, ולפיכך יש לבאר, כי הכתוב מתכוון לכך שהעונש שה' מביא על מפרי מצוותיו הוא כמו "אש אוכלה" (פירושי רס"ג לבראשית, עמ' 191; הנבחר באמונות ודעות, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' רט-רכ; ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל, עמ' כ).